

Անտառ մտնելուն պես երկինքը պարզվեց:

Ամպերը չցրվեցին, ոչ: Կապարի նման ծանրությունը միայն փարատվեց բարձրում, փոթորիկ գուշակող մռայլ կերպարանքից ազատվեց երկնակամարը: Գետից հետո, վայրի խնձորենիների, տանձենու և կաղնիների մի խառնուրդ՝ եզերում էր անտառի կուրծքը մխրճվող շավիղին:

Այնքա՛ն գրավիչ էր ցածում փովող հեռանկարը, որ մի քանի րոպե կանգ առանք բարձրության վրա և գննելու մնացինք հորիզոնի կանաչ կապած դաշտը:

Մեզ հետ կային մի քանի գյուղացիներ: Մեղիքն էր՝ իր ճակատի տակի հայացքով և յափունջու մեջ պարուրված. հետո՝ մեր տանտիրոջ որդին՝ Գրիշոն, այլև այն երկարահասակ ու նիհար Թևոսը, որին գյուղում «ուզուն ախմախ» (երկարահասակ տիմար) էին կոչում:

Թևոսն այդ օրն իր ամբողջ եռանդն էր ցույց տալիս մեզ օգնելու և առաջնորդելու մեջ: Հիմար ժպիտը դեմքին, ինքնակոչ կերպով առաջնորդության դերը ստանձնած՝ քայլում էր առջևից, գետի հունը ցույց տալիս, շալակեց ինձ ու ջրիցն անցկացրեց, երեխաներին ամբողջ ժամանակ զրկած տարավ, իսկ երբ գետն էինք անցնում, ավելի գործունյա՝ գոռում էր աջ ու ահյակ:

— Ադա՛, ո՞ւր ես կանգնել, քո՛ւ Գրիշո, չե՞ս կարում երեխաներին դեսը բերի... Կա՛ց, պ. Երվանդ, կոշիկդ մի՛ հանի... ա՛յ, արի մեջքիս վրա ընկի՛ տանեմ քեզ... Կացե՛ք, կացե՛ք, խանութներ, հրեն գոմշի սել ա գալիս. վրեն կնստացնեմ ու ջուրը անց կկենաք...

Ու երբ անտառն էինք մտնում այդ բոլորից հետո, կանգ առավ մի խնձորի ծառի տակ, ձեռքը տարածելով մեծ շրջան գծեց օդում ու ասաց ինձ.

— Հրես այ, սա ա Մեղիքի զավթած հողը...

— Ադա, ո՛ւզուն ախմախ,— կանչեց նրա վրա Մեղիքը բարկացած,— զա՛վթածս որն ա... Էն ա իմ հողն ա, էլի՛. իրեք տարի ա, համ չուրթով վարում եմ, ակոսները քցում մեջը, հողը շուտ տալիս, համ դիփ էդ վերի (վայրի) խնձորտեքանց վրեն պատրուսնի եմ արել, համ էլ ա յ, Էն ձորումն ընենց կաղնքի եմ կտրտել—ցած քցել, որ ամեն մեկը 10—15 մանեթի տախտակ կհանի... Հողն իմն ա, որ կա. հասկանո՞ւմ եք... Ինչուք հմի, Էն ա շտրափ ա (տուգանք) որ տալիս եմ. Հրես մի քանի օրից հետո էլ կհաստատվի ինձ վրա կպրծնի...

Այդ բոլորն ասաց Մեղիքը ձեռքի լայն շարժումներով, յափունջին ետ քաշած ու իր հողի մեջտեղը կանգ առած:

Ապա, երբ պրծել էր, մոտ եկավ ինձ, յափունջին հանեց, ծալեց, ուսի վրա նետեց ու ավելացրեց.

— Գնանք, պ. Երվանդ, տես թե ո՞նց հող ա... քեֆդ կգա... Կուզես տամ քեզ, մեջը ծառ քցի, վարի, ցանի... Մենակ 290 հատ խնձորի կա մեջը, ընե՞նց կաղնքի ցույց տամ, որ բերանդ բաց մնա... Դիփ կտրատելու եմ, որ ջառմաները տամ... Բա ո՞նց, ինձ շառմայով կվախացնե՞ն... ընչի պտի ջրիցս տամ. Էն ա, կտամ մի երկու կաղնքի վեր կքցեմ, կքշտեմ, կծախեմ ու շառման էլ կհանեմ, մեկ բան էլ ավել...

— Իսկ եթե վրա հասնեն ու կտրատած ծառերը տեսնե՞ն...

— Ո՞վ, արեջիկը¹... Տո հրեն է՛. մեկել օրն ըստեղ մենք խորոված էինք ուտում ու գինի խմում, կողքներիս էլ մեկ կաղնի ծառ խփում էին ցած քցում... յանի արեջիկը որ կա, իմ նոքայ՞ը չի, քի՞չ ա ինձանից խեր տեսնում... հա՛մ կաշառք, հա՛մ քեֆ...

— Բայց եթե ինքը՝ անտառապա՞հը տեսնի:

— Լեսնիշին...² նա սկի գալի՞ս ա որ էս կողմը... Տեսնա էլ, ի՞նչ կանի... Ես ի՞նչ գիտեմ ով ա կտրել, արեջիկը չի տեհել, չի իմանում... գողացել են...

Պարզ էր այժմ: Մելիքը կատարելապես իր կողմն էր քաշել անտառի պահապանին և այս ու այն ձևով՝ հաջողվել էր պետական անտառի եզերող հողերից մոտ 4 դեկայտին գրավել: Նախ, չուրով ակոս էր գծել նրա շուրջը, հետո՝ ցախով կարճ շրջափակ դրել, հետզհետե, հեռավոր, խուլ կողմերից սկսած՝ ծառերն էր կտրտել, խնձորենիները պատվաստել... Մի խոսքով՝ հողին տիրացել էր ու դատաստանական վճիռներից խուսափել էր տուգանքներով, ավելի շատ՝ կաշառքներով...

Մնում էր մի բան: Դատի պիտի կանչեին, քննության բանային: Եվ ի՞նչ պիտի երևան գար: Որ Մելիքը 3 տարի ամբողջ այդ հողը մշակել էր, ծառերը կտրտել, նոր ծառեր տնկել, հողին գործնականապես տիրացել: Մի լավ տուգանք — և հողը պիտի մնար Մելիքին... անշո՛ւշտ, կաշառքների ուժով:

Մենակ խո Մելիքը չէ՞ր: Ամբողջ Դուզանը այդպես էր ընդարձակում իր հողերը: Ճար չկար: Գյուղը մեծանում էր, բազմամարդ դառնում, իսկ 50 տարի առաջ տրված հողից ավելի չէին ուզում տալ նրան:

Մնում էր գողանալ: Եվ գյուղացիք արդեն մոտ 60 դեկայտին հող խլած, այժմ մտնում էին անտառի կուրծքը, գրավում էին բացվածքները:

— Դա գողությունն է,— բարոյախոսեցի ես:

Մելիքը ժպտաց, հրավիրեց մեզ նստել մի ծառի ընկած կոճղի վրա, հրամայեց Գրիշոյին, որ խանութների նստելու համար յափունջին գեսին փռի, հետո պահ մի պապիրոս շինեց ու ասաց,

— Ըստի մտիկ տու՝ ինչ կասեմ, պ. Երվանդ... Դու գիտնական, կարդացող մարդ ես... Դու քո աստվածը՝ դրուստն ասա. էդ երկինքը, յա էդ արեգակը (որ չի էլ ըրևում հմի), յա էդ օդն ու ջուրը, հենց էդ փշերն էլ հետը՝ որի՞նն ա...

— Ամենքինը:

— Շատ ապրես... դուրս ա գալիս, որ օդն ու արևը ոչ ոքինը չի... համ էլ՝ ամենքինն ա... աստծունն ա, աստված էլ ամենքի համար ա, նրա տվածն էլ ամենքի համար... ըտենց չի՞:

— Այդպես է:

— Աստված էլ տվել ա մարդկանց, որ վայելեն... Բաս որ հանկարծ դու վեր կենաս ու զոռով էդ ամենը խլես ինձնից, ասես, որ քոնն ա, դիփ էլ զափթես, որդոց-որդի սկի մեկին չթողաս որ մոտ գա... Էն վախտը ես ի՞նչ պիտի անեմ...

¹ Անտառի պահապան:

² Անտառապահ:

— Այդ ի՞նչպես կարելի է. ո՛չ արևը կարելի է զավթել և ոչ էլ օդը:

— Ինչի՞ չի կարելի,— ծիծաղեց Մելիքը,— ա՛յ, ըսենց չորս պատ կքաշեմ, յա փոս կփորեմ, քեզ մեջը կդնեմ... ու ոչ արև կտենաս, ոչ էլ օդ կծծես... էլա՞ վ...

— Եղավ, ճիշտ ես ասում... Հետո...

— Հետո էլ ի՞նչ... յանի որ դորթանց քեզ ըսենց անեմ, դու ի՞նչ կանես:

— Բայց դա անիրավությունն կլինի. օդից ու արևից չի կարելի զրկել ոչ ոքի...

— Կարելի ա... Զոռի բան չի՞... գլխիդ խփելն ու փոսի մեջ գցելը մեկ կլինի... հա՛ դու լաց ըլի, յա գանգատ արա... գոռն իմն ա՛ ինչ ուզեմ կանեմ: Ամա ասելիքս էն ա որ, թե էդ փոսում եղած վախտդ, բան ա, մեկ ծակ բաց արիր, որ օդ ու արև ստանաս մի քիչ, դու կըլես գո՞ղ...

— Խելոք չես խոսում, Մելի՛ք:

— Շատ էլ խելոք եմ խոսում... դու ջուղա՛բ տու, ընչի՞ դ ա... Հլա մեկ ջուղաբ տու... Հը՞, որ ծածուկ, իմ քնած վախտը, յա մեկ ընենց ֆանդով բանտիդ պատը ծակես, օդ ու արև զափթես, որ չմեռնես- դու կըլես գո՞ղ...

— Ո՛չ իհարկե. ամեն մարդու իրավունքն է ապրելը, հետևապես իրավունք՝ օդից ու արևից վայելելը:

Մելիքը, չնայելով որ ես ակնարկա դեմքին ուղղած՝ սպասում էի, ոչինչ չասաց. միայն մի քմծիծաղ տվավ և սկսեց պապիրոս ծխել:

Հետո, երբ մի րոպե լռություն էր տիրում, դարձավ կողքին ցցված Թևոսին ու ասաց.

— Ադա, Թևո՛ւ, քա՞նի ջան օղլուշաղ ունես:

— Հինգ, Մելիք, հինգ ջան:

— Քանի՞ օրավար հող ունես:

— Սկի՛, քանի՞, երկու օրավար, մեկ էլ մի պստիկ, բռանս չափ բաղ, մեջը մի երկու բալի ծառ:

— Քա՞նի կոտ ցորեն ես կալսում:

— Գի՞ծ ցորեն:

— Հա՛, հենց գիծը...

— Տարին գիտա... շա՛տ քիչ...

— Բա ո՞նց ես ապրում, օղլուշաղդ կերակրում:

— Լոբի ենք ուտում, խոտ, բանջար... գիծ հացն էլ՝ էն ա մեզ սպանում ա... թե բանելու գործ էլավ, մի կերպ յոլա ենք գնում, քաղցա՛ծ, սովա՛ծ...

— Հիմա՛ ր ես, ընդուր... — վերջացրեց խստությամբ Մելիքը և դարձավ ինձ նայեց:

Ահա այդ իսկ միջոցին էր, որ ցածից լսվեց անիվների դղրոյուն, և մի երկար կառք, մեջը լիք պաշտոնյաներ, ռուս կանայք, երեխաներ՝ եկավ ու սլանալով անցավ մեր կողքից: Կանանց ու

երեխաների քրքիջը, տղամարդկանց ուրախ ծիծաղներն ու երգերը սփռվեցին կառքի անցած ճանապարհի վրա և անլսելի դարձան միմիայն 5—10 րոպե հետո, երբ այդ բոլորը ծածկվեց անհետացավ եղևնիների ետևում:

Մեղիքը, որ կառքը տեսնելուն պես վեր էր թռել և գլխարկը հանել գլխաբաց մնաց մինչև անհետանալը: Հետո դարձավ ինձ, ծածկեց գլուխը, նստեց ու ասաց.

— Լեսնիչին էր... քեֆի են եկել... Լավ ա, որ երեկ խաբար էին տվել, մեկ ոչխար դրկել էի արեշիկին...

2

Չգիտեմ ինչու՞, Թևոսն այնուհետև նկատելի կերպով փոխվեց:

Ո՛չ մի այն դադարեցրեց եռանդը՝ մեզ օգնելու, այլև սկսեց քիչ խոսել, բոլորովին չժպտալ: Սրախոսելով կամ կատակելու փորձերն իսկ մոռացավ:

Գլուխը կախ, կապույտ աչքերը երագուն՝ եթե չէր լսում մեզ, գնում էր այս-այն ծառը գննելու, այս-այն եղևնու տակ կծկվել-նստելու:

Գրիշոյի հետ մորթեցին գառը, քերթեցին, խորոված շինեցին: Իսկ երբ կերել էր իր բաժինը, մի ումպով դատարկել մեծ բաժակով գինին, երբ ամենքս ուրախ խոսակցություն էինք սկսել, հանկարծ նկատեցի, որ Թևոսն անհետացել էր:

Ձորն իջանք, լեռնադաշտի բացվածքում թեյի նստեցինք, բայց Թևոսը երևան չեկավ:

— Էս ո՞ւր կորավ ուզուն-ախմախը,— նկատեց նաև Գրիշոն: Երեկոյան դեմ հանկարծ ծառերի միջից երևաց «ուզուն-ախմախի» դեմքը:

Լուռ մոտ եկավ, օգնեց հավաքվելու, դրկեց երեխաներից մեկին և այդպես անխոս՝ հետևեց մեզ մինչև գյուղը:

Պահ մի մտքովս անցավ, թե գուցե մեկն ու մեկն իր կծու վարմունքով վիրավորել էր նրա ինքնասիրտությունը:

Բայց կարծես մտածում էր: Ո՛չ խոսակցության էր խառնվում, ո՛չ էլ մոտ գալիս:

Ասենք, Մեղիքը սկի ո՛չ ոքի ժամանակ չէր տալիս խոսելու:

Պատմել էր սկսել նախ գյուղի մասին: Գետից անց՝ ձեռնարկեց այս ու այն գյուղացուն բամբասել: Ծաղրեց տանուտերին (քյոխվա), հայիոյեց ստարշինային (գյուղապետ):

Իսկ երբ քանդված-ժամի մոտով իջնում էինք, պրիստավի անիրավություններից այնքա՛ն դեպքեր պատմեց, որ մինչև տեղ Սարգսի այգին հասնելներս՝ չէր պրծնում:

— Ախր դու չե՞ս իմանում ինչ անիծածն ա է՛լ...— վերջացրեց նա կամուրջի մոտ: Գեղերը ողջ՝ ձեռքին եսիր ա շինել: Աջ խփում ա, ձախ՝ խփում... վա՛յ ա, թե օրենքի անուն ես տվել: Ո՞նց, օրենք... Ա՛ռ քեզ օրենք... Մեկ, երկու, տո՛ւր՝ որ կտաս... Ղա՛մշին էլ ա մաշվել... Հրեն ստարշինան ընդրանից ա սարվել, որ ում հասնում ա զամշով քյա՛լին ա տալիս...

— Յանի Մելիք,— միջամտեց հանկարծ Գրիշուն,— եղ ընչի՞ ես ասում: Էն ա որ դու էլ ստարշինա ըլերիր, դո՛ւ էլ կծեծրերիր, էլի... Քի՞չ ես դամշիդ մաշել քոխվա վախտդ... Մոռացած կլես դու, ամա դե ես չեմ մոռացել, որ քամակիցս վազելեն՝ լուր ժամի դուռը, կապտացրիր ջանս... Չուր հմի հրեն հլա ջանումս ա մրմուռը:

— Կա՛ց հլա,— կանգ առավ Մելիքը,— ո՞նց թե մոռացել եմ: Սկի էլ չեմ մոռացել: Բա թողեի, որ Խեչոյենց բաժնիցը կես արշին հողը խլեի՞ր... Բա ըտենց գողությունը դամշու արժանի չէր:

— Դե տե՛ս, տե՛ս...— տաքացավ Գրիշուն ու նույնպես կանգ առավ,— հագիր որ ասես թե Խեչոյիցը ոսկոռ էիր կերել ու նրա թարաֆն էին բռնում... Էն կես արշինը որ կա, մերն ա ըլել, Խեչոն էր մեզնից զավթել... Հրեն ա՛յ, ընչու հմի համ սեմիչկա³ եմ տնկոտել ընտեղ, համ էլ լոբու ակոսնին տարել վրեն...

— Ադա է՛յ,— կանչեց նրա վրա Մելիքը և գլուխը դեմ տվավ,— յանի որ արիր, արածդ պակա՛ւ գողություն դառավ... Ախմախ քոխվա ես գտել, ընդուր էլ արել ես, թե ե՛ս կրելի քոխվեն...

— Քոխվա իր է՛լի, ի՞նչ արիր...— ճչաց Գրիշուն,— դամշուդ էլ գոռ տվիր, ո՛ւշունց էլ տվիր... Է՛լ հետ խո հողը մերը մնա՛ց:

Ա՛յնքան նման էին այդ բոպեին իրար դեմ կռվի ելած և միմյանց վրա նետվելու պատրաստ աքաղաղների, որ մերոնք բոլորն էլ չկարողացան ծիծաղները զսպել: Մելիքը՝ յափունջին ուսերին, գլուխը դեմ տված ու բարկացկոտ աչքերով. Գրիշուն՝ բոլորովին մոտ, պայուսակը ոտքերի տակ, ցցված, երկար վիզը առաջ տարած...

Ինձ թվում էր, որ եթե կռիվ սկսեին, ամենից առաջ գլուխներո՛վն էին միմյանց զարնելու:

Սակայն այդպես չեղավ: Ձայները ամենասուր խաղերի հասցնելուց հետո հանկարծ Մելիքը ցնցեց յափունջին և ասաց.

— Գնա՛, գնա՛, շա՛շ... գնա փառք տու, որ ե՛ս չեմ քոխվեն...

Ու ետ քաշվեց:

— Որ ըլերիք՝ շատ բան կաներիր ա՛յ...— ճչաց Գրիշուն: Ու պայուսակն ուսին առավ:

Սկսել էինք կամուրջն անցնել, երեք գերաններից կազմած այդ մազե կամուրջը: Մելիքն ու Գրիշուն միմյանց ետևից ոտ կոխեցին նրա վրա: Մելիքն ըստ երևույթին կամենում էր անշո՛ւշտ վերջին խոսքն իր վրա պահել, տաքացած էր:

Այդ էր պատճառը, որ կամուրջի մեջտեղում կանգ առավ նորից, դարձավ ետևից եկող Գրիշոյին և ձայնեց.

— Գող եք է՛, գո՛ղ... Տո դուք որ մարդ ըլերիք, քո հերը որ մարդ ըլեր, Մուկուչի արտիցը Էն ա հինգ-վեց արշին կվարեի՞ք...

— Ըստի՛, ըստի հլա...— բարկացավ Գրիշուն,— ադա, Մուկուչի աղվա՞կատն ես դու, թե՞ քոխվա... Յա թե չէ՝ եղ հինգ-վեց արշինը, որ վարել ենք, մեր հողի հետը խառնել, վրեն պակա ս ենք աշխատանք դրել... Հը՞... դու՞ էիր քարերը մեկ-մեկ հավաքել, աղբել, դգել, հողը շուռ տվել, գութանել, չթել... Հը՞... ասա՛ է՛...

³ Արևածաղիկ:

— Տո ընչի՞ եք հավաքում, աղբում, յա վարում ուրիշի հողը: Ձեզ ի՞նչ, թե էն մարդն իրա հողի կշտին հինգ-վեց արշին տեղ թողնում ա անվար ու ավարա... իրա՞նք չի, ինչ կուզի կանի, էլի...

— Բա դու ինչի՞ կազմոննի⁴ հողը զավթել, չուծով ակոսնի ես տվել, մի երկո՛ւ խնձորքի պատրուսել ու հմի ասում ես թե էդ հողը քոնն ա, վրեն քրտինք ես թափել... Տերության հողը չի՞, քե՞զ ինչ թե նա՛ իրա հողը անվար, ավարա ա թողնում: Իրա՞նք չի, ինչ կուզի՝ կանի էլի՛...

Լավ էր բռնել օձիքից: Կամուրջի մյուս կողմը կանգնած սպասում էինք, թե Մելիքն ի՞նչ կպատասխաներ:

— Որ ասում եմ շա՛շ ես...— գոռաց նա,— քեզ ասո՛ւմ եմ հողը նրա՛նն ա, ով վարում ա, ցանում, ով վրեն քրտինք ա թափում... հասկացա՞ր...

Բայց երևի զգալով, որ ինքն իրեն հակասում էր, Մելիքը լռեց մեկե՛ն, ձեռքը թափ տվավ ու անցավ կամուրջը:

Թևոսը, որ կանգնել՝ ուշադրությամբ հետևում էր վեճին, երբ Մելիքը մոտեցավ իրեն, խզեց լռությունը և խուլ ձայնով ասաց.

— Յանի էդ ո՞նց, Մելի՛ք... Ում հողն ուզում ա ըլի, թե ցանես, վարես, յա թամզես, ակոսնի տաս... մի խոսքով քրտինք թափես վրեն՝ էն ա դառավ քու՞նը...

— Ո՞նց թե ումը ուզում ա ըլի...— շփոթվեց Մելիքը:

Ապա, գլուխը ցնցեց ու վճռականորեն ասաց.

— Հա՛՛ հենց... Հողը որ կա, աշխատավորինն ա, նրա վրեն քրտինք թափողինը... Ասենք ես ավելորդ հող ունեմ ու ո՛չ վարում եմ, ոչ բանեցնում, ա՛յ, ոնց որ կազմոննի էնքան հողերը, յա թե չէ՝ Խանազենց 400 դեսյատինը. տո՛՛, գեղացին ըստի մեռնում ա սովից, հող չունի, որ ապրի, մի կտոր հողի համար իրար գլուխ ա ճղում, իրար հորը գյոռիցը հանում... ընդի տենում ես կազմոննի հողերը խոտանոց են շինել, հլա խոտն էլ ա չեն հնձում, թե ի՞նչ ա լեսնիչին իրա օղլուշաղովը գա՛ քե՛ֆ անի վրեն... Յա թե չէ՛՝ Խանաղովը... ըտե՛նց ա. հողը պիտի աշխատավորի՛նը ըլի, գյուղացո՛ւնը, վարող-ցա՛նողինը...

— Բա լա՛վ,— ընդհատեց ոգևորված Մելիքին Թևոսը,— որ բան ա, դու ըլի՛ր Խանաղովը, ես էլ գայի ու քու ավարա հողիցդ վարեի, վրեն քրտինքը թափեի, դու չէի՞ր գա գլխիս խփի ու ցանածս էլ ձեռքիցս խլի...

— Կարամ՝ պտի չթողամ, որ վարես-ցանես... Որ վարեցիր, ցանեցիր, շատ-շատ՝ պտի գամ փայտ ուզեմ. էդ չի՞... Բա ո՞նց, հողն ընդի մնա ավարա, դու քաղցած, գնաս աշխատես, հլա գան ձեռքիցդ կառնե՛ն...

— Բա հո՞ղը,— համառեց Թևոսը, — ընդունց գենը յանի հողը ի՞մը կըլի իմ սեփականո՞ւթյունը...

Երևի Մելիքը, բոլոր ասելիքներն արտահայտելիս, անշուշտ միտքն իր գրաված պետական հողի կողմն էր: Թևոսի հարցերը համարում էր ա՞յդ հողին վերաբերյալ: Մի վայրկյան լուռ մնաց, հետո մի քայլ արավ և վճռականորեն ասաց.

⁴ Պետական:

— Հա՛, ի՛մը կըլի... քտե՛նց ա. ա՛յ, ոնց որ էն մեշի հողը հմի իմն ա...

— Թե թողան, — ասաց Գրիշոն չարախնդաց, — հլա կաց մեկ արեշիկը, յա լեսնիչին փոխվի՞:

— Ո՛վ, — գայրացավ Մելիքը, — պլա՛ն եմ շինել տվել, պլա՛ն... .

Հրեն էգուց-մեկել օրը կհաստատեն ու պրծավ գնաց:

— Թե հաստատեն:

— Ջանները չի՞ դուրս գա...

Մյուս օրը գյուղական հրապարակ գնալով, Թևոսին չտեսա յուր սովորական տեղում: Խեչոյենց խանութի դռան մոտ էր կանգնում միշտ:

— Էս ո՞ւր է Թևոսը, — հարցրեցի Խեչոյին:

— Ով է իմանում. հալբաթ Բա՛նի ա:

Երկրորդ օրն էլ չերևաց Թևոսը: Իսկ երբ կիրակին եկավ, հատկապես ուշադրությունս գրավեց ուզուն-ախմախի կատարյալ և արտասովոր բացակայությունը:

Գյուղացիների ուշադրությունն էլ հրավիրեց այդ: Կիրակի և տոն օրերի զվարճության առարկաներից մեկն էր Թևոսը: Ձեռք էին առնում ու զվարճանում:

— Էս ո՞ւր ա մեր ուզուն-ախմախը, տո՛... — կանչեց Խոլերան՝ զարմացած, — հիվանդ խո չի՞:

— Չէ՛, — ասաց ալյուրոտ Ջաքարը, — ես տեսա, էս ա իրեք-չորս օր ա Բահը ուսին, մեշի կողմն ա գնում. երեկ էլ սելն էր լծել՝ գնում. հարցրի, ասավ խվարոստ⁵ ա բերելու:

— Փի՛ե...- արեց երեցփոխը, — կիրակի օրո՞վ .. Բալքի Շորագյալ⁶ ա գնացել... .

Այստեղ խոսակցությունը փոխվեց, և Թևոսը մոռացվեց: Գործերի տաք ժամանակներն էին. աշնանացանը մոտենում էր, ամեն ոք իր ցավն ուներ:

Իսկ Թևոսը ոչ այդ օրը և ոչ էլ հետևյալ շաբաթ ամբողջ՝ գյուղում չերևաց:

Ոմանք ասում էին, թե անտառում փայտ է կտրում, շատերը՝ թե Շորագյալ գնացած կլինի կամ ցորեն և կամ պտուղներ բերելու, որ ծախի՝ մի Բան աշխատի:

Մեկն էլ պատմեց ինձ, որ հենց ե՛րեկ գյուղն էր եկել Թևոսը, չութը լծել եզներին ու գնացել էր դեպի անտառը:

Իսկ թե ինչո՞ւ — ոչ ոք չգիտեր: Ոչ ոք էլ չէր հետաքրքրվում: Աշնանացան էր. ո՞վ իմանա, գուցե Թևոսն իր հողը վարելու էր գնացել:

⁵ Երկար ճյուղեր՝ ցանկապատ շինելու:

⁶ Շիրակ:

Հոփարցի կոչվող փոքրիկ գյուղի մոտ, Դուգանի հողերին կից չորս-հինգ օրավարի չափ քարոտ մի տարծություն կար, որ ցանցառ թփիկներով միանում էր անտառին:

Արքունի սեփականություն էր այդ, սակայն գյուղացիք, որ մի առանձին հաճույք են զգում այդպիսի հողերից որևէ կերպ օգտվել, արժան իսկ չէին համարում այդ կտորին ձեռք տալ, որովհետև ծայրից ծայր քարերի մի հոսանք ծածկել էր նրան: Տավարներն անգամ չէին մտնում այնտեղ: Փուշ, տատասկ՝ որքան կուգեք:

Մի քանի օրից ի վեր, սակայն, հոփարցիներն ապշելով նկատում էին, որ մի ինչ-որ գյուղացի, սայլը լծած, անտառից ելնելով, գալիս կանգ էր առնում այդ հողի ծայրին, եզները բաց թողնում, իսկ ինքը, հողի վերին ծայրիցն սկսած, ձեռնարկում էր մի առ մի ժողովել քարերը, գեղ առ գեղ կիտել, փուշ ու տատասկ էլ պոկել ու եզերքներին շարել:

Սոսկալի, «անմիտ» աշխատանք էր սկսել «խենթ» գյուղացին:

— Ադա՛, խո չի՞ զժվել էդ ուզուն-ախմախը,— ասում էին հեռվից անցնողները միմյանց,— էն ո՞ւր ա քարերը կիտում ըտենց:

Մտքերովն անգամ չէր անցնում, որ Թևոսը մտածում էր հողը մշակելի դարձնել, հերկել ու վարել: Շատերն ենթադրում էին, թե անշուշտ ուզուն-ախմախը պետք ուներ քարի կամ փշերի:

Մի քանիսները սակայն կռահեցին ու ծիծաղում էին: Նախ որ, պետական հող էր, երկրորդ՝ երբե՛ք չհերկած, խոպան, անբերրի: Եվ հետո, մի՞թե հիրավի, Թևոսն ընդունակ պիտի լիներ հողը շուտ տալ գութանով, աղբել, աճքան փուշ ու տատասկը արմատախիլ անել, ճիլ դարձած շերտերը քրքրել և որևէ բանի գործածել:

Ու այլևս անուշադիր՝ անցնում էին:

Ճիշտն այն էր, որ Թևոսը վճռել էր մշակել այդ հողը: Հո՛ղ էր հարկավոր նրան: Գիտեր, որ համառ աշխատանքով կարող էր ամեն հողից օգտվել: Եվ վերջապես ամեն տարի էլ խո չպե՛տք էր մուրացկանի նման, գիժ հացով թունավորել իրեն, ընտանիքին, սրա-նրա դուռն ընկնել, ձմեռը՝ սովել, գարնան՝ չնչին գնով այս-այն հարստահարողի մշակը դառնալ...

Ո՛չ, հարկ էր աշխատել, հող ունենալ: Ի՞նչ է, Մելիքի չա՛փ էլ չկար: Նրա նման հարուստ չէր, որ հաջողվեր անտառի կուրծքից կորզել, աբեշիկին կաշառել, խլած հողի ծառերովը տուգանքները վճարել, պետության դեմ դատի ելնել...

Բայց ահա, գտել էր մի հող, որ լիովին անպետք, խոպան, ոչ իսկ հարոցի համար գործածելի, ո՛չ ոքի ուշադրությանը չէր արժանացել:

Համոզված էր, որ տերությունն անգամ չէր փորձի արգելք լինելու: Ինչի՞ն է պետք, ո՛չ անտառ կար վրան, ո՛չ խոտ կարելի էր հնձել, ինքն էլ քարո՛տ, հավիտյանս-հավիտենից խոպան մնացած:

Եվ, վերջապես, մի՞թե իր քրտինքն ու աշխատանքը բավական չէր՝ հողին տեր դառնալու համար: Հող, որ իբր անպետք՝ դեն էր ձգված և որը, իր աշխատանքով, նա պիտի դարձնի պետքական, արժեք ունեցող և հողի աշխատավորին կերակրող:

Այդպիսի մտածումներով էր, որ Թևոսը ձեռնարկել էր գործի:

Ծրագիրն այսպես էր. մաքրել հողը քարերից, դիզել կույտ-կույտ, սայլով դուրս տանել և ապագա պարսպի համար հավաքել. փշերն ու տատասկներն արմատախիլ՝ ցախի տեղ

բանացնել, պարսպի վրա դնել՝ տավարների դեմն առնելու համար, հետո՝ գութանով շուռ տալ հողը ծայրից ծայր, կտրտել-հաշմել՝ հողի միջի արմատները, ապա թողնել, որ ձյունը գար վրան, մի լավ փխրեր, իսկ գարնանը՝ գետնախնձոր տնկել:

Գետնախնձոր, այո՛: Ահա միակ միջոց՝ հողը փափկացնելու: Եվ երբ անպետք տարածությունը այդ բոլորից հետո դառնար վարելահող՝ պետք էր աղբել նախ, ապա մեկ ցանել վարսակ, մյուս տարին՝ գարի և հուսկ ուրեմն, մի քանի տարուց հետո Թևոսը հույս ուներ տեր դառնալ ցորենի համար բավականաչափ լավ, մեծ և իր ընտանիքը կերակրող արտի:

Այդ ծրագիրը գտնում էր իրագործելի, մտածելով, որ ո՛չ տերությունը պիտի որևէ արգելք լիներ, և ոչ էլ ինքը պիտի աշխատանք խնայեր:

...Երբ լսեցի, թե ուզուն-ախմախը, հիրավի, ձեռնարկել է այդ անսովոր աշխատության, սաստիկ հետաքրքրվեցի տեսնել հողը, տեսնել հողի աշխատավորին— և պիտի ասել հսկա աշխատավորին, որովհետև գիտեի, թե որպիսի՝ տաժանելի, տոկուն և մեծ աշխատանք էր հարկավոր՝ ցորեն ունենալու համար մի այդպիսի խոպան տարածությունից:

Աշունը գրեթե սկսել էր Դուգանում. ամպամած օրեր, անձրև մաղող շաբաթներ, խոնավ, մշուշոտ, ցեխ և ճնշող եղանակներ: Այնուամենայնիվ հաջողվեց ինձ հասնել Թևոսի հողին:

Ուզուն-ախմախն արդեն կեսից ավելին մաքրել էր քարերից և տատասկներից և ձեռնարկել՝ այժմ այդ կեսի հողը շուռ տալ գութանով:

— Բարև՛, Թևոս:

— Այ աստծու բարին, պ. Երվանդ:

— Ա՛յ տղա, — կանչեցի նրան, — ինչո՞ւ չթողիր գարնանը հերկելու. հողը գոնե քիչ կկակդեր:

— Վնաս չունի, պ. Երվանդ, — գոչեց Թևոսը՝ առանց մաճը ձեռքից թողնելու, — անձրևները կակղացրել են. գարնանն էլ կհերկեմ, կթամգեմ, հլա կփոցխեմ էլ ու կարտոֆիլ կցանեմ... աստծով լավ կըլի, փիս հող չի. կասես մեշի հող ըլի:

Ու շարունակեց հերկել: Որդուն նստեցրել էր մի լծի վրա, վարձել էր չորս գույգ գոմեշներ, և գութանի տակ հողը արագությամբ շուռ գալով՝ խոր ակոսներ էր կազմում: Հիրավի, անտառային հող էր երևում տակի շերտերում: Ըստ երևույթին շատ առաջ այստեղ անտառ եղած պիտի լիներ: Թևոսը չէր սխալվել և եթե շարունակեր այդպիսի անգալ գործունեությունը, մյուս տարվա վերջերին իսկ կարող էր մի աշնանացան փորձել նրա վրա:

Մնում էր տեսնել այժմ, թե տերությունը՝ անտառապահն ու պահապանը ի՞նչպես կվերաբերվեին Թևոսի «հափշտակությամբ»:

— Թևո՛ս, — ասացի ես, — բաս ի՞նչ կանես, եթե գան ու հողը ձեռքիցդ խլեն:

— Ո՞նց, — ասաց նա և մաճը ձեռքիցը բաց թողեց, — յանի ինչի պիտի խլեն. պակա՛ս աշխատանք եմ դնում վրեն... չոլ էր, քարո՛տ, փշո՛տ, դեն գցած հող... քրտինքովս կակղացրել եմ, էս ձեռներովս քարերը մեկ-մեկ հավաքել, փշերը դուրս տվել... բա ընչի՞, մագամ թալա՞ն և էս աշխարհքը, որ գան ու աշխատանքս խլեն ձեռքիցս...

— Տերության հող է, քեզ խո իրավունք չե՞ն տվել մշակելու, մեկ էլ տեսար եկան, վզակոթիդ խփեցին ու...

— Ո՞վ, արեշի՞ կը... — կանչեց Թևոսը, — չի՛ կարալ... Էդքան զակոնը գիտենք...

Ապա ժպտաց, սրբեց քրտինքն ու եկավ մոտս: Նստել էի քարակույտերից մեկի վրա:

— Չի՛ կարալ, — ավելացրեց նա անվստահորեն, — շատ-շա՛տ՝ գանգատ կտա, պրատակով կշինի, կկանչեն՝ հրե՛ն այ, էն կեսը ցույց կտամ... Իրա՛նք էլ կտենան, որ անպետք, դեն քցած հող էր, կծիծաղեն արեշիկի վրա ու... բան չեն ասի:

Գլուխս երեքրի: Միամի՛տ Թևոս: Ըստ երևույթին երբե՛ք գործ չէր ունեցել այն անհամար չինովնիկների հետ, որոնք ծիծաղել գիտեն միմիայն իրենց զոհերի ճիշերի վրա, որոնք ո՛չ մի առիթ չեն փախցնում թնոսների անգամ տանջելու, ճգմելու...

4

Ապահո՛վ էի, որ Թևոսի արածը գաղտնիք մնալ չէր կարող: Անշուշտ, անտառի թե՛ պահապանը և թե օգնական հսկողները լսած պիտի լինեին: Մի օր գյուղում, իմ ներկայությամբ իսկ, երբ Նիկոլը հարցրեց արեշիկին, թե գիտե՞ր նա արդյոք «ուզան-ախմախի» արածը — պահակը ժպտաց ու ասաց. — գի՛տեմ: Թող ա՛նի, ի՞նչ կա: Տերությունը ուրախ կըլի որ իրա հողերը ըտենց մաքրեն ու պետքական դարձնեն:

Գյուղացիք միմյանց նայեցին, հասկացան ու քրքջացին:

Բայց, երևի, այդքան էլ անխիղճ չէր արեշիկ օգնական Ավագը, որ մի օր հրացանն ուսին՝ տնկվեց հանկարծ Թևոսի առաջ ու գոչեց.

— Ադա, էդ ի՞նչ բանի ես, ա՛յ ուզուն-ախմախ:

Թևոսը մաճի վրա ընկած, գոմեշները քշողների «հորովելին» էր ձայնակցում: Թեև տեսավ Ավագին, բայց չլսեց ասածը:

— Բո, քեզ հետ չե՞մ... Էդ ինչ բանի ես է՛լ...

— Հո՛, հո՛... — կանգնեցրեց գութանը Թևոսը և դարձավ դեպի ետ

— Ի՞նչ կա, Ավա՛գ, խե՛ր ըլի:

— Ադա՛, — ձայներ օգնականը, — բա դու խո չե՛ս գծվել: Էդ ո՞ր ես կազյոննի հողը վարում, կասես քոնը ըլի:

— Յանի՛ ո՞նց... — ժպտաց շփոթված Թևոսը, — էս խո անպետք, դեն քցած հող ա:

— Ո՞նց թե դեն քցած, — ձայնն ավելի բարձրացրեց Ավագը, — տո քե՞զ ինչ, տերությանը չի՞, կուզի անպետք կթողա, կուզի՝ կվարի:

— Դե ես էլ վարում եմ է՛լի...

— Փիե՛... — բացականչեց Ավագը զարմացած, — էն խա՛չը, որ գծվել ես, ա՛դա: Ընչի՞, բա չե՞ս իմանում, որ կազյոննի հողը թողալեն, որ վարես :

— Հլա կա՛ց, Ավա՛գ, — ասաց Թևոսը, թողեց մաճը և պահապանի օգնականին մի կողմը կանչեց, — դու քո աստվածը, յանի էս հողը քարոտ, փշոտ, անպետք ու ավարա հող չե՛ր:

— Հա՛, դրուստ ա, հետո՞:

— Հետո էլ էն՝ որ ես թամզել եմ, հողը շուտ եմ տալիս, գարնանն էլ կադրեմ...

— Յա՛... — արեց Ավագը, — տո ո՞նց թե...

— Կա՛ց, կաց, — ընդհատեց Թևոսը, — դեն քցած հող էր. հարոցի անպետք, ծառ՝ սկի՛ չկար վրեն. տերությանը ո՛չ մի խեր չկար սրանից: Դե՛, ես էլ ա՛նհող, քաղցա՛ծ... Ես վարում եմ, քրտինք թափում վրեն, որ բալքի մի քիչ հաց հանեմ... Բա դուք ինստֆ չունե՞ք, օղլուշաղի տեր չե՞ք... Թե մե՛շիցը, Մելիքի պես զափթե, ի՛ վզիս տվեք առեք. ամա դե, ըհը ա՛յ, խո տեսնո՞ւմ ես, էս ձեռքե՛րովս եմ տակոփքը մեկ-մեկ հանել, քարերը իստակել, ճլոտ հողը քրքրել...

— Տո փիե՛... — գոչեց տաքացած Ավագը, — ո՞վ քեզ կանչեց, որ անես, ո՞ր էիր հողի վրեն քրտինք թափում:

— Արի ու գորթն ասա, Ավա՛գ, հողը ո՞ւմն ա:

— Տերությանը:

— Էտ ա, որ չես իմացեչ է՛... Հողը որ կա՝ աշխատավորինն ա, վրեն քրտինք թափողինը: Հրեն ա՛յ, տերությունը աշխարքի չափ հող ունի անպետք՝ վեր քցած, ամա դե ես սկի՛ հող չունեմ, համ էլ ուզածս ի՞նչ ա որ, մեկ ըսենց քարոտ, անպետք կտոր...

Ավագը, իրավ է, հուզվեց, տեսնելով, թե որպիսի՛ հսկայական աշխատանք էր գործ դնում միամիտ «ուզուն-ախմախը»՝ մի կտոր հող ձեռք բերելու համար, սակայն գրեթե համոզված էր, որ «կազմոննի հողը» — լինե՛ր իսկ ամբողջ աշխարհը միասին վերցրած-կազմոննի էր, հետևապես՝ անմատչելի:

— Գժվել ես, է՛ն խաչը, — ասաց նա քիչ մեղմ ձայնով, — քանի շո՛ւտ ա Թևոս, գոմեշները քաշի ու գնա տեղդ. իզուր կչարչարվես հետո գլխիդ կտան ու էդ թափած քրտինքդ էլ վրա կերթա... Հրեն ա՛յ, արեշչիկն ուզում ա էգուց պրատակոլ սարքի վրեդ...

Ասաց ու գլուխը երերցնելով գնաց:

Թևոսը ժպտաց: Մելիքի վրա էլ տարենը մի քանի անգամ պրատակոլ էին սարքում, բայց ամեն անգամ այդ «թունդ» գրվածքները մնում էին առանց հետևանքի, և Մելիքը շարունակում էր ձեռքին պահել, ծառերն ուզածին չափ կտրտել:

«Պրատակոլ սարքելը», անշուշտ, արեշչիկի, լեսնիչու պաշտոնն էր պիտի անեին: Ո՞վ չի իմանում, թե քանի՛-քանի՛ դեզ թղթեր են գրվում ու դարսվում պաշտոնատներում: Բայց ո՞վ է նրանց բանի տեղ դնողը: Գրվեց ու պրծավ. շատ-շատ՝ մի քիչ տուգանք, մի երկու հայիոյանք, մի քանի մանեթ է՛լ կաշառք — և ամեն ինչ կանցներ:

Մյուս կողմից՝ չե՞ որ նրան հաջողվել էր արդեն այնքան քրտինք, թափել հողի վրա, այնքան աշխատանք: Ուրեմն բնական էլ էր, որ հողի տերն ինքն էր: Ուրիշ ի՞նչ կերպ. չե՞ որ հողը աշխատավորինն է և միմիայն աշխատավորինը: Պապենական այդպես էր լսել, Մելիքն էլ հաստատեց այդ, ու ամեն գյուղացի էլ նույնը կպնդեր:

Ու երբ Ավագը գնաց, Թևոսը միայն մի քանի բոպե մնաց խոհուն աւ տխուր: Հետո թոթվեց իրեն, մաճը ձեռքն առավ և վերսկսեց «հորովելը»...

Այնուհետև մի ամբողջ շաբաթ Թևոսն այլևս ոչ Ավագի երեսը տեսավ, ոչ էլ աբեշիկի: Ենթադրում էր, որ ազատվել էր:

— Վախա՛ցրին,— մտածեց նա,— էնքան էլ խո քարասիրտ չեն. հալբաթ լեսնիչուն ասել են, եկել-տեհել, որ վարածս հողը անպետք, դեն քցած, վատ էր ու ասել են. «թ՛ող մնա Թևոսին, մեղք ա, օղլուշադի տեր, հողը քիչ... Համ էլ մարդը գետի չափ, ախր, քրտինք ա թափել վրեն... թող վայելի, ինձ դճ ա»...

Եվ ձեռնարկել էր հողի մյուս մասն էլ մաքրելու, թեև արդեն ցուրտն սկսել էր, և ձմեռը վրա էր հասնում: Մտածում էր գոնե փշերից ու տատասկներից աղատել հողը այդ տարի, իսկ զարնանը մի անգամ ևս շուռ կտար փխրացած հողը, գետնախնձոր կցաներ, ապա կաղբեր, էլի կվարեր... մի խոսքով, մի լավ արտ կշիներ:

Բավական օրեր անցան դրանից հետո: Թևոսին այլևս չէի տեսնում: Պատրաստվում էի գյուղից հեռանալ և մոռացել էի նրան: Գնալուցս երկու օր առաջ, մի երեկո, երբ տուն էի մտնում, պատշգամբի մոտ կծկված տեսա մի փոքրիկ աղջիկ, որ երևի ներս էր մտնել ուզում, բայց չէր վստահանում:

— Ի՞նչ կա, ախչի,— հարցրի ես,— ո՞ւմ ես ուզում:

— Քու խանումին, հի՛ վանդ կա:

— Ո՞վ է հիվանդը:

— Հերս... դողա՛ցնում ա:

— Հերդ ո՞վ է:

— Թևոսը:

Հիվա՞նդ: Ի՞նչ էր եղել արդյոք այդ երկաթե մարդուն, որ մի ամսի՛ց ի վեր, տաժանելի աշխատքով՝ ուզում էր հողի տեր դառնալ:

Կինս՝ մանկաբարձուհի, գիտե նաև օգնել թեթև հիվանդներին, գիտե գոնե քիչ ամոքել նրանց ցավերը:

Դեղատուն էլ ունեինք: Շտապով, անհրաժեշտ դեղեր վերցրինք և հետևեցինք փոքրիկ աղջկան:

Երբե՛ք չեմ մոռանա այն հուզիչ պատկերը, որին ներկա գտնվեցի փոքրիկ, ցած, խոնավ և մութ խրճիթի մեջ:

Անկողնի վրա մեկնվել էր գունատ և նիհարած Թևոսը՝ խամրած աչքերով: Կինը արտասովալի՝ կծկվել-նստել էր կողքին, երեխաները վերահաս ցրտից, երկությունից և վշտից քար կտրած՝ մեզ էին նայում անկյուններից:

Ու երբ խնամում էինք թշվառին, պատմե՛ց մեզ նա իր մարտիրոսության ահավոր պատմությունը:

Խլել էին ձեռքից հողը: Թողել էին, որ մաքրեր, հերկեր, թողել, որ անպետք հողը իր քրտինքով փափկեցներ, համառ կամքով՝ բերրիության հասցներ և ապա հանկարծ մի օր վճիռը տվել, անտառի պահապանները ուղարկել, ծեծել էին նրան, հողիցը դուրս շպրտել և թողել, որ

ջարդված, ընկճված՝ նստեր արտի կողքին ու լար. և լա՛ր կսկծալիք, աղիողորմ ու հուսահատ...

Ի՞նչ կարող էինք անել այժմ վշտից և հուսաբեկությունից անկողին ընկած թշվառին, եթե՝ ոչ՝ միմիայն վշտանալ նրա հետ, հուզվել և զայրանալ թե՛ Թևոսի միամտության և թե՛ այս աշխարհի խիստ անիրավ, չափազա՛նց անարդար անհավասարության և ընկերական զգվելի՛ օրենքների վրա...

Հողի աշխատավորը կարծել էր, թե քրտինքն ու աշխատությունը նու՛յնքան արժեք ունենին հողի տեր դառնալու համար, որքան բռնի ուժը կամ լրբությունը: Մակայն նրան շա՛տ ազդու կերպով հասկացրել էին, որ դեռ չեն եկել այդ օրերը և որ **հողի տերը նա է, ով ուժ ունի**, ունի զարնող ձեռք, կաշառելու, քծնելու վարպետություն, ունի մանավանդ բռունցք, կուպի՛տ, վայրենի՛, գազանային բռունցք...